

Toponimia alternativa nas guías do Camiño de Santiago: tradicións peregrinais e pegadas na paisaxe

José María Anguita Jaén

Universidade de Santiago de Compostela

ORCID: 0000-0002-8391-3483

Resumo: Tras unha reflexión xeral sobre os problemas dunha formulación coma a de “Toponimia do Camiño de Santiago” e sobre a consideración do Camiño de Santiago como paisaxe toponomástica, pásase a facer un repaso de diversos nomes de lugar do Camiño Francés (*Via Francigena*) que recibiron un tratamento especial por parte dos peregrinos, é dicir, foron nomeados pola literatura peregrinal dunha maneira distinta á que recollen os documentos locais. En ocasións, estas denominacións alternativas perpetuáronse ao longo dos séculos en relatos de viaxe e guías de peregrinos escritas en épocas diversas por persoas de procedencia tamén diversa, ofrecendo a impresión dunha tradición onomástica común, diferente da reflectida na documentación local, como xurdida en ambientes peregrinais e privativa deles. En ocasións, estas tradicións transcenderon e chegaron mesmo a deixar a súa pegada na propia paisaxe toponomástica.

Palabras chave: Camiño de Santiago, toponimia, guías de peregrinación, relatos de viaxe.

Abstract: This article begins with a general commentary on the problems caused by the term “Toponymy of the Way of Saint James” and on regarding the Way of Saint James as a toponomastic landscape. It then proceeds to explore various place names along the French Way (*Via Francigena*) which were referred to specifically in pilgrimage literature, that is, places that were named by pilgrims and travellers in ways that are different to those we find in local documents. Sometimes these alternative denominations were perpetuated over the centuries in pilgrimage literature, giving the impression of a shared onomastic tradition different to that which appears in local documents. Those names seem to have been coined within the environment of the pilgrimage and to be exclusive to it. Sometimes they transcended and even left their mark on the toponymic landscape itself.

Key words: Way of Saint James, Place Names, Pilgrims’ Guides, Travel Books.

1. UNHA TOPONIMIA DO CAMIÑO DE SANTIAGO?

Hai xa anos, cando o profesor Bravo Lozano me suxeriu como tema de investigación a toponimia do *Liber sancti Iacobi* (LSI),¹ non tardei en decatarme de que, a pesar do suxestiva que puidese parecer en principio a proposta, combinar estes dous apaixonantes campos de investigación non ía ter excesivo percorrido a non ser que o fixese dunha maneira non habitual nos traballos de toponimia, é dicir, estudando esta en función do LSI, obxectivo principal do estudo. Ou noutras palabras, rebaixando a toponimia ao rango de simple *corpus* léxico dentro da obra.

Loxicamente, así se indicaba nos prólogos xustificativos dalgún daqueles traballos: estudar os topónimos por si mesmos, desde os distintos puntos de vista que se poden adoptar desde a lingüística histórica, ou do puramente historiográfico, non tería moito sentido por canto a maior parte deles xa foran estudados suficientemente baixo esas perspectivas. Ademais, sostiñamos alí que mesmo no caso de que o estudo virase non ao redor da toponimia do LSI senón da toponimia do Camiño de Santiago, o seu estudo como *corpus* non deixaría de ser inconsistente, por non constituír o Camiño de Santiago unha área xeográfica lingüisticamente unitaria, dominada por topónimos dunha filiación determinada ou motivada polas realidades da vía dos peregrinos e do paso por ela de miles destes (Anguita 1994, p. I).

Pois ben, hoxe imos poñer a proba estas palabras vellas e tentar explorar algunhas vías posibles á hora de estudar a toponimia do Camiño de Santiago. É obvio que este non constitúe unha *Namenlandschaft*, é dicir, unha paisaxe toponomástica de carácter xacobeo ou camiñeiro, pola sinxela razón de que a maior parte dos lugares polos que pasa o Camiño xa existían antes del e xa recibiran un nome en atención a circunstancias alleas á peregrinación. Así, ao longo da ruta atoparemos, por orde de antigüidade, restos da variada toponimia prerromana (case todos os ríos), toponimia romana (algunhas das grandes cidades, como Pamplona, León ou Astorga), toponimia éuscara (no tramo navarro-rioxano), toponimia xermánica (moita da toponimia medieval baseada en nomes persoais visigodos ou suevos) ou toponimia árabe (tamén no tramo rioxano, ou en forma de nomes persoais mozárabes). Tamén, por suposto, toponimia románica de

1 Proposta materializada sucesivamente nunha memoria de licenciatura (Anguita 1994) e nunha tese de doutoramento (Anguita 1999), base dunha publicación posterior (Anguita 2000).

época tardo-antiga ou altomedieval, froito de distintas circunstancias históricas, entre as que destaca a repoboación da Meseta Norte.

A etimoloxía desvélanos as variadas orixes destes topónimos: haxiotopónimos ao redor de santuarios, vilas que conservaron o nome do seu primeiro propietario ou cualificadas por algunha característica específica (fortificacións, montes, ríos, fontes, vales, monumentos antigos, especies vexetais, cultivadas ou non etc.). É dicir, a toponimia que atopamos no Camiño de Santiago foi creada en diferentes tempos históricos e vén motivada por diferentes circunstancias. Entre estas atópase, por suposto aínda que de forma non demasiado significativa en termos cuantitativos, a propia existencia do Camiño de Santiago e as peregrinacións. Neste sentido, quizais os casos máis claros sexan os do *Monte do Gozo* ou da *Lavacolla*, documentados ininterrompidamente desde o século XII e asociados a dúas circunstancias tan indiscutiblemente peregrinais como a ledicia do primeiro contacto visual co santuario² ou o costume de purificar o corpo, mediante o seu lavado, antes de presentarse ante o Apóstolo.³

Non son poucos os lugares cuxos nomes aluden a un camiño ou unha calzada, polo que os podemos catalogar tamén sen medo como toponimia camiñeira ou peregrinal, aínda que no caso da *Calzada* hai que diferenciar entre os nomes que aluden á antiga Vía Aquitana no tramo entre Carrión e Sahagún,⁴

- 2 Aínda que xa nomeada así (*Mons Gaudi*) en fontes do século XII como o Calixtino (Herbers e Santos 1999, pp. 164, 238 e 251) ou a *Historia Compostellana* (Falque 1988, pp. 46 e 196), son os peregrinos posteriores quen explican o sentido dun topónimo de semántica transparente que cada cal reflicte á súa maneira, transcribíndoo como pode: *Sainte Mont Joie*, *Santa Monzoia*, *Monte del Gaudio* etc. (Mariutti 1967, p. 510; King 1920, p. 609; Sulai Capponi 1989, p. 195); ou trasladando o topónimo a unha escena animada, como fai König: *daruff sich frawet mancher guotter gesell / das er sye frolichen mag schawen an / wan er uff eym berge muoss stan* (Pascual, Anguita e Bravo 1996, 2, p. 98).
- 3 Hai certa discusión arredor da *Lavacolla*, xa que é a Guía do Calixtino quen ofrece a primeira referencia documental do hidrónimo, con gran distancia das seguintes, pero referíndose a el mediante o que parece unha tradución latina (*Lauamentula*) de pretensión máis humorística e erudita ca eufemística, completada cunha escena costumista que explicaría o sentido do nome: [...] *Lauamentula dicitur, idcirco quia in eo gens Gallica peregrina ad Santum Iacobum tendens, non solum mentulas suas uerum etiam totius corporis sui sordes, apostoli amore, lauari solent uestimentis suis expoliata* (Herbers e Santos 1999, p. 238). Para Pensado (1965, pp. 182-186), *A Lavacolla* sería un antigo hidrotónimo de orixe lustral, previo mesmo ás peregrinacións xacobeas, mentres que Díaz y Díaz (1997, pp. 181-188) conceptúa *Lauamentula* como pseudotónimo e pon serias reservas á súa identificación coa *Lavacolla*. Para nós, a relación de *Lauamentula* coa *Lavacolla* non é discutible, pero non negamos a posibilidade da existencia dun topónimo prelatino (*Alabacolla* é a forma do topónimo das primeiras testemuñas tras o Calixtino e a forma en que é coñecido polos habitantes do lugar) que fose interpretado erroneamente e transformado debido a este costume que, polo menos, xa existiría no tempo do Calixtino e que está testemuñado tamén por peregrinos posteriores como Laffi (Sulai Capponi 1989, p. 195) ou pola propia existencia da Cruz dos Farrapos. Este caso constituiría unha desas escasas tradicións peregrinais que deixaron a súa pegada na paisaxe onomástica do Camiño.
- 4 Calzada del Coto, Calzadilla de los Hermanillos ou Calzadilla de la Cueva.

da Calzada construída por san Domingos, o santo camiñeiro por excelencia, construtor non só da propia calzada entre Nájera e Redecilla, senón tamén dun hospital e dunha ponte sobre o río Oja. Loxicamente, estes dous tipos de infraestruturas tipicamente viarias tamén deixaron a súa pegada na toponimia do camiño, especialmente en lugares tan emblemáticos coma os grandes portos de montaña ou, no caso das grandes pontes construídas entre o século XI e XII, novas poboacións como Puente la Reina en Navarra, Puente de Itero entre Castela e Terra de Campos, Ponferrada no Bierzo e Portomarín en Galicia, por citar unicamente as catro que menciona a Guía do Códice Calixtino (Herbers e Santos 1999, p. 236).

Sen necesidade de estender a lista de exemplos (caberían aquí tamén as Vilafrancas), podemos convir en que os topónimos motivados polo camiño e as peregrinacións, é dicir, os que poderíamos chamar verdadeiros topónimos do Camiño de Santiago ou, se queremos, hodotopónimos, non constitúen un grupo estatisticamente significativo. Tampouco a súa análise, dado o recente da súa cronoloxía e o transparente das circunstancias en que se puideron crear, presenta grandes desafíos aos estudosos que queiran abordalos como problema. A pesar do devandito, a toponimia camiñeira, peregrinal ou xacobeá non deixa de presentar cuestións abertas que aquí podemos, polo menos, deixar expostas.

2. A DOCUMENTACIÓN LOCAL FRONTE AOS RELATOS DE VIAXEIROS ESTRANXEIROS

Unha destas cuestións é o desaxuste entre a forma en que os relatos e guías peregrinais deixaron constancia dun nome de lugar e a que deste presenta a documentación local.

2.1. Recepción defectuosa (nivel gráfico-fonético)

Nalgúns casos dá a impresión de que estamos fronte a un feito banal, consistente nunha recepción defectuosa da que debía ser a realización fonolóxica local do topónimo. Isto parece ser, por exemplo, o caso de *Burgos*, topónimo procedente do acusativo plural de *burgus-i*, xermanismo introducido na lingua latina en época baixo imperial co sentido de ‘pequena fortificación de fronteira’

(*Thesaurus Linguae Latinae*, 1906, vol. 2, p. 2250). Na documentación local podemos atopalo de dúas formas: ben declinado como plural latino (*in oppido Burgorum* no ano 1071; *in Burgis*, no ano 1155) nos textos máis cultos procedentes das chancelarías reais de dona Urraca (Risco 1796, ap. 27) ou Afonso VIII (González 1969, vol. 3, p. 20), ben, xa cristalizado como nome propio, na forma *Burgos* (*in Vurgos* no ano 899; *in ciuitate Vurgos* no ano 982), propia de notarios menos letrados e idéntica á actual (Serrano 1910, pp. 73 e 117). Pois ben, nas guías e relatos de viaxeiros medievais, o topónimo preséntase sempre nunha forma cun vocalismo estraño, como o *Burgas* da Guía do Calixtino (Herbers e Santos 1999, p. 236), o *Burgess* de König von Vach (Pascual, Anguita e Bravo 1996, 2, p. 94), o *Burgis* de Arnold von Harff (Groote 1860, p. 229) ou o *Borkez* de Samuel Purchas (Brian e Turville-Petre 1995, p. 36).

Outro caso notable, por tratarse tamén dunha das urbes ou cidades episcopais que se atopaban no Camiño, é o de Astorga, notada na documentación local sempre dunha forma que segue unha tradición non interrompida e minimamente variada desde a Antigüidade (*Astorica / Asturica*).⁵ Pois ben, a Guía do Calixtino, por non falar dos relatos posteriores,⁶ xa presenta dúas formas (*Austurga / Osturga*) completamente desligadas de calquera tradición escrita do topónimo, evidentemente recibidas de forma oral pero de maneira defectuosa, o que nos volve amosar as dificultades do oído estranxeiro ante a pronuncia local, que debería ser moi similar á actual, aínda que nalgún documento local tamén atopemos idéntico comportamento.⁷

2.2. Da recepción defectuosa á análise incorrecta (artigos)

Na mesma orde, aínda que transcendendo do nivel puramente fonético ao morfolóxico-semántico, están os casos de topónimos que foron analizados incorrectamente polos peregrinos, entendendo a existencia dun artigo románico onde non existía ou errando na interpretación dos elementos sufixais. Algúns exemplos

5 A documentación hispana medieval reflicte unha alternancia *Asturica / Astorica* xa presente na época visigótica (Vives, Marín e Martínez 1963, pp. 85 e 138), con preferencia da segunda, que é evolución da primeira.

6 Por exemplo, *Storgess* en König von Vach (Pascual, Anguita e Bravo 1996, 2, p. 96) ou *Storgis* en Arnold von Harff (Groote 1860, p. 273), paralelos perfectos das súas interpretacións do nome de Burgos, *Burgess* e *Burgis*, respectivamente.

7 Un documento asturiano de San Vicente de Oviedo presenta a lectura *in terra Hausturiense*, coa mesma infección velar da primeira sílaba por presunta asimilación da segunda (Serrano 1929, doc. 181).

deste comportamento, no caso dos artigos, atopámoslos nos nomes de *Larrasoaña* ou de *Logroño*. O primeiro, de filiación éuscara, aparece nos relatos e guías peregrinais coa primeira sílaba sistematicamente deglutinada, segmentada ou suprimida. Así, *Ressogna* na Guía do Calixtino (Herbers e Santos 1999, p. 236), *la Rosonhe* e *le Rossonhe* en Nompár de Caumont (Terrón e Anguita 1997, p. 206), *Raschona* en Arnold von Harff (Groote 1860, p. 266), ou *Risogna* en Domenico Laffi (Sulai Capponi 1989, p. 160). Resulta curioso comprobar o mesmo comportamento en textos tan separados no tempo (do século XII ao XVII).

No caso de Logroño, atopamos unha situación idéntica, con textos de orixe e cronoloxía diversa, aínda que unidos pola súa relación coas peregrinacións, deglutinando a primeira sílaba e suprimíndoa. Así, *Grugnus* na Guía do Calixtino (Herbers e Santos 1999, p. 236), *Grugnio* nun anónimo veneciano de 1357 (Mariutti 1967, 499), *Grunh* en Nompár de Caumont (Terrón e Anguita 1997, p. 206), *Grünigen* en König von Vach (Pascual, Anguita e Bravo 1996, 2, p. 92), *Grogno* en Domenico Laffi (Sulai Capponi 1989, p. 169) ou conservándoa segmentada como en *La Grunea* de Arnold von Harff (Groote 1860, p. 268) ou *La grona* de König von Vach (Pascual, Anguita e Bravo 1996, 2, p. 92).

2.3. Da recepción defectuosa á análise incorrecta (sufixos)

En canto aos sufixos mal entendidos, temos os exemplos, análogos a pesar de pertencer a linguas de filiación moi distinta, de como o autor da Guía do Calixtino latinizou tanto o topónimo vasco *Viscarret/Bizkarreta*, como o galego (*Santa Mariña da*) *Castañeda*. Tanto nun coma noutro caso, atopámonos co sufixo abundancial de orixe latina *-etum* (pl. *-eta*), aplicado ben a un lugar con moitas costas (Viscarret) ben a unha castiñeira ou bosque de castiñeiros (Castañeda). Pois ben, en ambos os dous casos o sufixo abundancial foi interpretado como diminutivo, e corrixido no caso de **Castaneta*, que a Guía do Calixtino menciona como *Castaniolla* (Herbers e Santos 1999, p. 236), é dicir, recorrendo a un sufixo diminutivo menos vulgar. No caso de Viscarret, atópase en dúas formas: como *Biscaretus*, no capítulo 2 da Guía do Calixtino (Herbers e Santos 1999, p. 236), que parece unha simple transliteración ao latín do topónimo, adaptándoo á flexión casual da segunda declinación; e como *Biscarellus* no capítulo 3 (Herbers e Santos 1999, p. 236), cunha situación idéntica á de

Castaniolla respecto a *Castaneta, é dicir, como unha variante estilística de *Biscaretus*, cun sufixo diminutivo percibido como máis clásico.

2.4. Da análise incorrecta á reetimoloxización

Neste último caso, do mesmo xeito que no de Logroño, atopámonos ademais cunha nova situación, que é a do xogo etimolóxico, que dota o nome da po-boación de connotacións ou significados alleos á súa etimoloxía real. Así, por absurdo que nos poida parecer, coa súa pequena remodelación sufixal, o autor da Guía do Calixtino está a entender o topónimo vasco como un termo latino, formado polo adv. *bis-* ‘dúas veces’ e o adx. *carus-a-um* ‘querido’, aderezado cun sufixo diminutivo. En canto a Logroño, o achegamento que fai König von Vach do nome da cidade ao adx. *grün* ‘verde’ (*Grüningen*) parécenos outro exemplo de reetimoloxización, do mesmo xeito que, as formas do topónimo que presentan os peregrinos franceses e italianos, desde a Guía do Calixtino ata Laffi (*Grugnus*, *Grugno*, *Grunh*, *Grogno*), parecen buscar unha relación coa raíz onomatopeica lat. *grunn-* ‘son que fai o porco’, e asociar así o nome da cidade a este animal, podemos imaxinar que con algunha connotación humorística e, no caso do autor da Guía do Calixtino, cun posible eco do *Testamentum porcelli* e o seu protagonista, o porquiño *M. Grunnius Corocotta*.⁸

Hai exemplos que resultan desconcertantes por canto non acertamos a calibrar o grao de comprensión etimolóxica dos viaxeiros respecto aos nomes de lugar. No caso da burgalesa Tardajos, a Guía do Calixtino menciónaa baixo a forma *Alterdallia* nas mesmas datas que os documentos locais nos dan *Otero de Aggos* (Serrano 1910, doc. 204), *Uter de Alios* (Serrano 1906, doc. 1) ou *Oterdaios* (González 1969, vol. 3, doc. 912), reflexo bastante aproximado da realización fonolóxica do topónimo nos séculos XI-XIII, aínda nun estado de evolución onde non se produciu a amálgama dos tres formantes do topónimo

8 Texto ben coñecido pola súa utilización na escola tardo-antiga e altomedieval, a cronoloxía e distribución xeográfica de manuscritos (d’Ors 1955, p. 77) non descarta, máis ben o contrario, que o escolástico autor do LSI o coñecese. En calquera caso, esta hipótese pode apoiarse noutra conxectura, a corrección que fixo no seu momento Fita (1882, p. 11, n. 2) á lectura *gruguis* do LSI (Herbers e Santos 1999, p. 238) por *grugnis*, interpretándoa como ‘porcos’. Todos os editores e tradutores posteriores da obra admitiron esta emenda e incorporárona ás súas versións da obra. Cf. Vielliard (1984, pp. 18-19: *porcs*); Moralejo, Torres e Feo (2014, p. 543: *puercos*); Herbers (1998, p. 111: *Schweinen*); Caucci von Saucken (1989, p. 85: *maiali*); Bravo Lozano (1997, p. 32: *cerdos*); Melczer (1993, p. 90: *wild boards*); López Pereira (2012, p. 68: *porcos*); Stones, Gerson e Krochalis (1998, vol. 2, p. 22: *pigs*). En realidade, tanto o lat. med. *grunium* (non hai testemuñas antigas deste termo) coma os seus cognados ou derivados fr. *groin* ou it. *grugno*, significan non o ‘porco’ senón o ‘morro ou fociño do porco’. Cf. Latham e Howlett (2013, s.v. *grunium*).

orixinal (*Otero + de + Alios*) nin a aférese da sílaba inicial (*Altar-* / *Alter-* / *Oter-* / *Uter-* < Tar-). Curiosamente, entre todos eles, é a Guía do Calixtino o que máis se achega á etimoloxía latina da primeira parte do topónimo, o lat. hisp. *altarium* (< outeiro), aínda que o segmento seguinte queda reducido a un significante *-dallia* cuxo significado se nos escapa, se é que ten algún. Isto resulta máis rechamante por canto este segundo formante do topónimo, o sintagma preposicional *de alios* (*de aggos, daios*) non só resulta transparente senón cheo de posibilidades para a curiosidade e a anécdota humorística, tal como mostrou uns séculos máis tarde o alemán König von Vach ao mencionar como os peregrinos da súa nación traducían como *Knoblochstat* ('Cidade dos allos') o nome da vila provenzal Castelnaudary: *Castelnoue de Arrio heist nach mynen gedanken / die brüder heissen sye die Knoblochstat* (Pascual, Anguita e Bravo 1996, 1, p. 70).

2.5. Da reetimoloxización á broma etimolóxica

Este exemplo, coma o anterior de Logroño, introdúcenos de cheo noutro nivel, o do xogo etimolóxico, ao que en ocasións cabería asignar intencións humorísticas cuxo alcance real, por suposto, énos completamente alleo. O caso de Castrojeriz parécenos paradigmático nese sentido. Parece ser que, perdido o seu étimo xa no século XII,⁹ a documentación local vacila no vocalismo da penúltima sílaba, con dous modelos, *Castro Xeriz* / *Seriz* (Muñoz 1847, pp. 37-42, Serrano 1935, vol. 3, doc. 43 etc.) e *Castrum Soriz* / *Xoriz* (González 1969, vol. 3, docs. 127, 363, 372 etc.), o que deu pé, en textos pertencentes a un rexistro cultural máis alto, como a *Crónica de Afonso VII* (Maya 1990, pp. 154, 157 etc.) ou a *Historia Compostellana* (Falque 1988, pp. 67, 228 etc.), a reelaboracións etimolóxicas como *Castrum Silici*, algo así como 'Castelo de Pedernal', e *Castrum Soricis* ou *Castrum Soricium*, 'Castelo do Rato' ou 'Castrorateiro'. Como noutras ocasións, a Guía do Calixtino someteu a variación os morfemas, neste caso de número, do topónimo, converténdoo en *Castra Sorecia* (Herbers e Santos 1999, p. 236), entendemos que co mesmo pretendido significado que na *Historia Compostellana*.

O curioso, ou non tanto tendo en conta que o lat. *sorex-soricis* ('rato' ou 'musaraña') non tivo continuidade senón de forma residual nos romances hispánicos pero si no fr. *souris* 'rato', é que a broma se perpetuou entre as seguintes

9 A etimoloxía móstrase clara dous séculos antes no *Castrum Sigerici* da *Crónica Albeldense* 15,13 (Gil, Moralejo e Ruiz de la Peña 1985, p. 178).

xeracións de peregrinos desta nacionalidade, quen nos séculos xv e xvi denominan a poboación *Castre Soris*, *Castre Souris* ou, peor, *Quatre Souris* ‘Catro Ratos’ (King 1920, vol. 3, pp. 587, 603 e 608). Os peregrinos das restantes nacionalidades, especialmente italianos e alemáns, a pesar de que entre eles a broma etimolóxica non tería sentido, tamén representan normalmente o topónimo con vocalismo -o-: Así, *Castresory* en Arnold von Harff (Groote 1860, p. 270) ou *Castel Sorizz* en Domenico Laffi (Sulai Capponi 1989, p. 186) coma se esta variante fose a que se impuxo en ambientes peregrinais, fronte á de vocalismo -e- preferida sen discusión nos documentos locais: *Castrum Xeriz* xa no Foro do ano 972 da propia vila (Muñoz 1847, p. 37).

3. AMBIENTES PEREGRINAIS CON INFORMACIÓN PROPIA?

En calquera caso, o de Castrojeriz non é o único exemplo do que poderíamos etiquetar como tradicións onomásticas peregrinais, é dicir, o feito de que unha forma peculiar de representar un topónimo, diferente da usada con preferencia nos documentos locais, se perpetúe a través dos séculos entre os peregrinos escritores coma se estes conformasen un ambiente especial con información propia. Pero, existiu tal cousa? Pregunta difícil de responder de forma concreta, certamente, aínda que contemos con algúns indicios que nos proporcionan, á parte dos exemplos de Castrojeriz ou Logroño, casos coma o de Portomarín, poboación que durante os séculos XII e XIII foi coñecida tamén por un nome alternativo.

3.1. *Portomarín-Pons Minei*

Desde as súas primeiras documentacións a comezos do século x esta poboación recibiu o nome con que se coñece actualmente, *locus* ou *uilla Portumarini* (Andrade 1995, vol. 2, doc. 576; López Ferreiro 1899, vol. 2, doc. 79; Lucas 1986, doc. 22). En calquera caso, na segunda década do século XII, tras as devastacións das guerras entre os esposos Afonso I de Aragón e Urraca I de León, Pedro Peregrino construíu, ou reconstruíu, con resultado memorable pola súa monumentalidade, unha gran ponte sobre o río Miño que se converteu na referencia topónímica inescusable do lugar, dando mesmo nome a un burgo de francos que se

denominou a partir desta realidade, en detrimento do nome máis antigo de Portomarín. O punto de partida documental desta situación está nunha escritura de 1126 pola que o rei Afonso VII confirma a doazón feita previamente pola súa nai Urraca da igrexa de *Sancta Maria de Portu Marino* ao burgo de *Pons Minei* (Vázquez, Lacarra e Uría 1949, vol 3, doc. 3). Este documento, conservado no Tombo C de Santiago de Compostela, é unha boa mostra da subordinación ou suplantación do antigo Portomarín polo novo *Pons Minei* ou, como o chama o Códice Calixtino, que amosa coñecelo ben, *Pons Minee* (Herbers e Santos 1999, pp. 236, 237 etc.). Sen pretensión dunha análise minuciosa da cuestión, unha simple ollada ás bases de datos documentais amósanos a esmagadora predominancia do topónimo *Pons Minei* durante os séculos XII e XIII fronte a *Portu Marini*, que con todo non chegou a desaparecer (CODOLGA, buscas: *Ponte(m) Minei* e variantes; *Portu Marini* e variantes).

A partir do século XIII, a denominación *Pons Minee* desaparece da documentación notarial en detrimento de *Portomarín*, aínda que os peregrinos estranxeiros seguen conservándoa, ás veces de forma confusa, mesturando os dous topónimos. Así, o alemán Hieronymus Münzer ofrécenos no século XV o híbrido *Pontem Marinum* (Pfandl 1920, p. 98) e do mesmo xeito, o seu compatriota e contemporáneo Arnold von Harff chama á localidade *Ponte Marine* (Groote 1860, p. 232). Aínda nunha data tan avanzada coma o século XVII o italiano Domenico Laffi, sen esquecer o nome de novo vixente no seu tempo (*Porto Marino*), aínda alude con admiración á fermosa ponte medieval e infórmanos de que continúa a dar nome ao territorio:

Passati questi, giungessimo a *Porto Marino* [...] la terra è posta di que la met` e l'altra metà di là dal fiume, congiungendo l'una e l'altra parte un bello e gran ponte che ancora dá il suo nome alla terra che chiamano il Ponte de Min (Sulai Capponi 1989, p. 198).

3.2. *Vilanova-Arzúa*

Outro exemplo de continuidade sorprendente nestes presuntos ambientes peregrinais é o de *Villanoua*, nome dun lugar mencionado na Guía do Calixtino entre *Castaniolla*, é dicir, Santa Mariña da Castañeda, e *Ferreras*, hoxe San Breixo de Ferreiros (Herbers e Santos 1999, p. 236). En todo caso, neste tramo do Camiño a documentación local non menciona ningún lugar con ese nome ou

outro asimilable.¹⁰ O curioso é que séculos máis tarde, varias guías francesas e italianas de entre o século xv e o xviii notificannos a existencia dunha *Villa nuova* ou *Villeneuve* situada nestas mesmas coordenadas, entre Leboreiro,¹¹ ou Ribadiso,¹² e Ferreiros,¹³ o Monte do Gozo,¹⁴ ou unha non identificada *Ville brûlé*, segundo varias guías francesas.¹⁵ Ademais, as guías francesas non se limitan a iso, senón que nos ofrecen ademais unha denominación alternativa: *Arce-rouze dit la Villeneuve*, *Arsetouse dit Villeneuve*, *Alserance dit le Villeneuve* (King 1920, vol. 3, pp. 589, 605 e 610), que sen dúbidas lles deu serias dificultades transcribir pero que podemos aceptar sen problemas como variantes deformadas de *Arzúa*, nome que tamén ofreceu dificultades a outros viaxeiros dos séculos xv e xvi, como reflicten o *Ursowe* de Arnold von Harff (Groote 1860, p. 232) ou a *Axqua* do valenciano Pedro de Viluga (King 1920, vol. 3, pp. 596).

- 10 O feito de que o LSI, obra sempre precisa nas súas indicacións topográficas, nomee esta poboación dun xeito tan xenérico e pouco explícito móvenos á sospeita tanto da súa importancia conxuntural coma dunha vinculación especial coa sede compostelá, que fixese dela a vila nova por defecto, a Vilanova que non necesitaba máis aditamentos para diferenciarse das demais Vilanovas. Esta presunción podemos apoiála noutros dous textos contemporáneos: o primeiro, tamén dentro do LSI, forma parte dunha curta serie de milagres, incluídos no libro quinto, caracterizados por unha gran vontade de precisión topográfica, agás un deles, ambientado sen máis en *Villanoua* (Herbers e Santos 1999, p. 257), o que, dado o evidente interese na exacta localización xeográfica do conxunto destes relatos, indica que para o autor do LSI, no seu tempo non cabía a posibilidade de confundila con outras Vilanovas. Do mesmo xeito, nun texto contemporáneo e xerado en ambientes non moi afastados (material ou intelectualmente) do LSI, a *Historia Compostellana*, atopamos varias Vilanovas en terras galegas, todas elas apelidadas ou acompañadas dalgunha especificación que axudase na identificación. Excepto unha, incluída entre as posesións adquiridas pola Igrexa de Santiago de Compostela na segunda década do século xii, e mencionada da mesma maneira aparentemente ambigua que o LSI, sinxelamente *Villanoua* (Falque 1988, p. 167). Baixo o noso punto de vista, as Vilanovas do LSI e da *Historia Compostellana* poderían estar referíndose ao mesmo lugar, recentemente fundado e adquirido pola mitra de Santiago á beira de Arzúa, lugar moi ben situado para emprazar unha das últimas estacións da *uia francigena*. Isto explicaría que en ambientes composteláns e xacobeos fose durante un tempo a Vilanova por antonomasia.
- 11 Leboreiro ou o Campo de Leboreiro, aparece en case todas estas guías como referencia anterior, nas formas *san lionero* (Mariutti 1967, 510); *Chantleurier* (King 1920, vol. 3, p. 589); *Chaulerier* (King 1920, vol. 3, p. 605) e *Gablevier* (King 1920, vol. 3, p. 610), entre outras.
- 12 Se é que a lectura *Ponte* da Guía do florentino Francesco Piccardi de 1472 corresponde á Ponte de Ribadiso, como parece (Scalia 1985, p. 325). Un peregrino veneciano algo anterior menciona nestas coordenadas un *Ponte da moza* (Mariutti 1967, p. 511).
- 13 Chamada *Ferriera* na guía de Picardi (Scalia 1985, p. 326).
- 14 A *santa manzoia* na relación do peregrino veneciano (Mariutti 1967, 511).
- 15 Unha vila incendiada, se facemos caso ao nome que lle dan ata tres guías francesas dos séculos xvi e xviii: *Ville brulee* (King 1920, vol. 3, p. 589); *Bille bruslé* (King 1920, vol. 3, p. 605) e *Ville brûlée* (King 1920, vol. 3, p. 610). Non cremos que *Ville brûlée* (*Villa bustulata*, cf. Burlada) sexa a tradución dun local Vilouchada de igual significado (*Villa ustulata*), aínda que se trate dun topónimo non inusitado en España (cf. *Villostlada*), e mesmo ben testemuñado en Galicia, pero non nas coordenadas que aquí nos interesan.

4. CONCLUSIÓNS

Estes dous casos parecen indicar a existencia dunhas tradicións peregrinais perpetuadas en medios xacobeos, entendemos que alleos ás tradicións toponímicas locais, o que os converte en valiosas testemuñas historiográficas, polo seu carácter alternativo e complementario. Certamente, a información xeográfica e toponímica que nos ofrece este tipo de literatura hai que manexala con suma cautela, especialmente naqueles casos de nomes descritivos sen paralelos na documentación local. Así, nomes como *Villamisere* (Mariutti 1967, p. 511) *Villebrûle* (King 1920, vol. 3, pp. 589, 605 e 610), *Villarumpeta-Zuobrochen stat* (Groote 1860, p. 232; Pascual, Anguita e Bravo 1996, 2, p. 98), *Villarosa-Villarouge* (Scalia 1985, p. 326; King 1920, vol. 3, p. 610) dos itinerarios peregrinais parecen creacións baseadas na percepción polos peregrinos dalgunha característica física, conxuntural ou non, de lugares que, a xulgar pola documentación local, non eran chamados así polos seus habitantes. Como curiosidade, se reunimos todas as Vilanovas apuntadas na guía do peregrino florentino Francesco Picardi pero non contrastadas en documentos locais, atopamos ata nove: unha tras Pamplona,¹⁶ outra antes de chegar a Burgos,¹⁷ outras dúas entre Carrión e Sahagún,¹⁸ outra antes de Astorga,¹⁹ outras dúas entre Rabanal e Molinaseca,²⁰ e outras dúas en Galicia,²¹ sen contar coa identificada con Arzúa (Scalia 1985, pp. 323-325). Con esta lista de Vilanovas, moitas delas inverificables, dá a impresión de que

16 É certo que Villava, cuxa etimoloxía é precisamente *Villa noua*, non está moi afastada, pero Picardi xa menciona este localidade baixo o nome descritivo de *Milaqua*, correspondente á súa posición entre os ríos Arga e Ulzama. Ademais, e sobre todo, os peregrinos do Camiño Francés atopan Villava antes dunha gran cidade como Pamplona, e non despois, que é onde o viaxeiro florentino sitúa a súa *Villa nuova*.

17 Entre *Fontana*, seguramente o Hospital de Valdefuentes preto de San Juan de Ortega, e *Chastangnaia*, Castañares, xa ás portas de Burgos. Podería tratarse, polo tanto, de Agés ou Atapuerca. En calquera caso, outros textos, coma o *Itinéraire de Bruges* (s. xv), Bartolomeo Fontana (s. xvi) ou Domenico Laffi (s. xvii) coinciden ao mencionar unha *Vila nuova* ou *Villeneuf* nestas coordenadas (Mariutti 1967, p. 500).

18 Situadas máis especificamente entre *Chasaviglia* (Calzadilla) e *San Michele* (San Nicolás del Real Camino?), e con un non identificado *Cariano* polo medio, poderían corresponder a Ledigos ou a Moratinos.

19 Concretamente entre *Ponte all'acqua* (Puente de Órbigo) e *Santuccio* (San Justo de la Vega), polo que podería tratarse de Santibáñez de Valdeiglesias.

20 A primeira, citada entre Astorga (*Sturga*) e unha descoñecida *Fontana*, que polo nome podería ser Foncebadón (*Fons Sabbatonis*), pero que a xulgar polas distancias, correspondería mellor a El Ganso. A segunda, mencionada entre *La Maddalena* (o hospital de Manjarín?) e Valverde (Riego de Ambrós?), debería ser El Acebo. Varios viaxeiros contemporáneos (Harff, Senlis, Fontana) coinciden en situar unha *Vilanova* nestas paraxes (Mariutti 1967, p. 507).

21 A primeira, mencionada entre *San Giovanni de la Chava* e *San Giovanni*, nomes quizá alusivos de dous puntos con presenza da Orde de San Xoán como Padornelo e O Biduedo (Triacastela?), podería tratarse de Fonfría. A segunda é necesariamente Sarria, que tamén é chamada así noutros itinerarios (Mariutti 1967, p. 509).

esta denominación puido funcionar como unha especie de comodín para os autores de guías ante o esquecemento dun topónimo concreto, de aí as cautelas que aconsellabamos antes.

Loxicamente, a documentación local ha de prevalecer en todos os casos que poidan supoñer conflito. Pero non podemos refugar que, do mesmo xeito que as durante longo tempo non identificadas *Villarubea* (Villarubia, termo de Fuenmayor, preto de Logroño), *Villa sancti Michaelis* (Montán, na provincia de Lugo) ou *Villaus* (La Faba, no Bierzo leonés) da Guía do Calixtino acabaron sendo localizadas, sempre en acordo con documentos locais (Anguita 2000, pp. 583-597), referendándose así a fiabilidade do texto calixtino, tamén a información onomástica de carácter problemático que nos ofrecen as guías de viaxeiros pode estar a gardar sorpresas en forma de explicacións alternativas e novas a realidades ante as que os documentos locais se mostran mudos e indiferentes.

Que se oculta por exemplo, detrás de *Urania*, o resoante sobrenome que a Guía do Calixtino da á localidade navarra de Los Arcos (Herbers e Santos 1999, p. 236)? Ou detrás do curiosísimo *Captiuus* co que, ao parecer, se coñecía tamén Rabanal del Camino no século XII (Herbers e Santos 1999, p. 236)? Ou, xa en Galicia, cal foi a verdadeira realidade que se esconde detrás do suxestivo topónimo *Sala Regine* nomeada pola Guía entre Portomarín e Palas de Rei (Herbers e Santos 1999, p. 236)? Podería ter algunha relación coa curiosa afirmación do sermón calixtino *Veneranda dies* cando sostén que as prostitutas lles saían ao encontro aos peregrinos xustamente neste tramo do camiño (Herbers e Santos 1999, p. 96)? Ou o mesmo Palas de Rei, que aparece na documentación xustamente neste tempo substituíndo o antigo San Tirso de Ulloa, podería ser en principio unha desas hospedaxes de nomes grandilocuentes e prometedores, que finalmente terminou cristalizado como topónimo?²²

Quede aí como suxestión de improbable comprobación, polo menos á luz dos escasos datos que manexamos, pero sen esquecer tampouco que o Camiño e o enorme fluxo peregrinal dos séculos XI e XII tiveron tanta vitalidade como para dar lugar a topografías lendarias que durante un tempo se asentaron sobre a xeografía física. Entre eles, lembremos o caso de Lucerna, a mítica cidade mergullada nun lago que o Pseudo-Turpin (Herbers e Santos 1999, pp. 203-

22 Recordemos os frecuentes Hospitais do Emperador, do Rei, da Condessa etc., que salpican o Camiño e que teñen a súa orixe no século XII. Nas guías mais modernas si é posible atopar albergues laicos de nomes pintorescos como *Cheval blanc*, *Caperyron Rouge* ou *La Campana* (Mariutti 1967, p. 494).

204) e varios cantares de xesta franceses do século XIII situaban convencidos no Bierzo (Alton 1892, pp. 177 e 408; Wahlund e Feilitzen 1895, p. 271). Ou o caso de Roncesvalles (e satélites como Valcarlos) que, con éxito infinitamente maior, terminou perpetuándose como topónimo oficial dunha das paraxes máis emblemáticas do Camiño, o porto onde se producía o primeiro contacto dos transpirenaicos coa terra do Apóstolo.²³ Ou os topónimos xa mencionados ao principio: *A Lavacolla* e o *Monte do Gozo*, correspondentes a dúas experiencias propias e exclusivas dos peregrinos, e as calzadas, pontes, hospitais e mesmo as vilas francas entre outros xurdidos no Camiño e motivadas polas peregrinacións.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Alton, Johann (1892). *Ansëis von Karthago*. Tübingen: Bibliothek des litterarischen Vereins in Stuttgart.
- Andrade Cernadas, José Miguel (1995). *O Tombo de Celanova*. 2 vols. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Anguita Jaén, José M.^a (1994). *Toponomástica hispana en el Liber peregrinationis*. Memoria de licenciatura. Universidad de Valladolid.
- Anguita Jaén, José M.^a (1999). *La toponimia hispánica en el Liber sancti Iacobi*. Tese de doutoramento. Universidad de Valladolid.
- Anguita Jaén, José M.^a (2000). *Estudios sobre el Liber sancti Iacobi. La Toponimia mayor hispana*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- Bravo Lozano, Millán (1997). *Guía del peregrino medieval (Codex Calixtinus)*. 11ª edición. Sahagún (León): Centro de Estudios del Camino de Santiago.
- Brian Tate, Robert e Turville-Petre, Thorlac (1995). *Two Pilgrim Itineraries of the later Middle Ages*. Pontevedra: Xunta de Galicia.
- Cauci von Saucken, Paolo (1989). *Guida del Pellegrino di Santiago*. Milano: Jaca Book.
- CODOLGA = López Pereira, E., Díaz de Bustamante, J. M. e Carracedo Fraga, J., dir. (1994-). *Corpus Documentale Latinum Gallaeciae*. Disponible en <https://corpus.cirp.es/codolga/>

23 E marcado, polo menos durante o século XII, cun monumento chamado *Crux Karoli*, mencionado tanto polo autor da Guía do Calixtino (Herbers e Santos 1999, p. 239) como polo seu paisano Hugo Pictavino na súa *Crónica de Vézelay* (Huygens 1975, p. 299).

- Díaz y Díaz, Manuel C. (1997). El pseudotopónimo *Lauamentula* en el Códice Calixtino. En: Manuel C. Díaz y Díaz, *De Santiago y de los Caminos de Santiago*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 181-188.
- Falque Rey, Emma (1988). *Historia Compostellana*. Corpus Christianorum. Continuatio Medievalis 70. Turnhout: Brepols.
- Fita, Fidel e Vinson, Julien (1882). Le livre IV du Codex de Saint-Jacques de Compostelle (XIIe siècle). *Revue de linguistique et de philologie comparée*. 15, 1-20, 252-268, 268-270.
- Gil Fernández, Juan, Moralejo, José Luis e Ruiz de la Peña, Juan I. (1985). *Crónicas Asturianas*. Oviedo: Universidad de Oviedo.
- González, Julio (1969). *El Reino de Castilla en la época de Alfonso VIII*. 3 vols. Madrid: CSIC.
- Groote, Eberhard von (1860). *Der Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harff*. Köln: J.M. Heberle.
- Herbers, Klaus (1998). *Der Jakobsweg. Mit einem mittelalterlichen Pilgerführer unterwegs nach Santiago de Compostela*. 6^a edición revisada. Tübingen: Günther Narr.
- Herbers, Klaus e Santos Noia, Manuel (1999). *Liber sancti Iacobi. Codex Calixtinus*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- Huygens, Robert B.C. (1975). *Chronicon abbatiae Vizeliacensis*. En: *Monumenta Vizeliacensis*. Corpus Christianorum. Series Latina 42. Turnhout: Brepols, 395-607.
- King, Georgiana Goddard (1920). *The Way of Saint James*. New York and London: G.P. Putnam's sons.
- Latham, Ronald E. e Howlett, David R. (2013). *Dictionary of Medieval Latin of British Sources*. Oxford: The British Academy.
- López Ferreiro, Antonio (1899). *Historia de la Santa A. M. Iglesia de Santiago de Compostela*. Vol. 2. Santiago de Compostela: Seminario Conciliar Central.
- López Pereira, Xosé Eduardo (2012). *Códice Calixtino. Guía medieval do peregrino*. Noia: Toxosoutos.
- Lucas Álvarez, Manuel (1986). *El Tumbo de San Julián de Samos (siglos VIII-XII)*. Santiago de Compostela: Caixa Galicia.
- Mariutti de Sánchez Rivero, Angela (1967). Da Veniexia per andar a meser San Zacomu de Galizia per la uia da Chioza. *Príncipe de Viana*. 108-109, 441-515.

- Maya Sánchez, Antonio (1990). *Chronica Adefonsi Imperatoris*. En: *Chronica Hispana saeculi XII*. 2 vols. Corpus Christianorum. Series Latina 71. Turnhout: Brepols, vol. 1, 147-294.
- Melczar, William (1993). *The Pilgrim's Guide to Santiago de Compostela*. Nova York: Italica Press.
- Moralejo, Abelardo, Torres, Casimiro e Feo, Julio (2014). *Liber Sancti Iacobi. Codex Calixtinus*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia. Nova edición actualizada por M.ª José García Blanco.
- Muñoz y Romero, Tomás (1847). *Colección de Fueros municipales y Cartas pueblas de los reinos de Castilla, León, Corona de Aragón y Navarra*. Madrid: Imprenta de don José María Alonso.
- Ors, Álvaro d' (1955). Testamentum porcelli. *Suplementos de Estudios Clásicos*. 3, 385-391.
- Pascual Velázquez, Ana Rosa, Anguita Jaén, José M.^a e Bravo Lozano, Millán (1996). Hermann Künig von Vach, Die walfart und Strass zu sant Jacob. *Iacobus*. 1-2, 57-79 e 89-112.
- Pensado, José Luis (1965). Hidrónimo de origen lustra: *Lavacolla*. *Archiv für das Studium das neueren Sprachen und Literatur*. 202, 182-186.
- Pfandl, Ludwig (1920). Hieronymus Monetario, Itinerarium Hispanicum. 1494-1495. *Revue Hispanique*. 48, 1-179.
- Preußische Akademie der Wissenschaften (1906). *Thesaurus Linguae Latinae*. Vol 2. Leipzig: Teubner.
- Risco, Manuel (1796). *España Sagrada*. Vol. 40. Madrid: Oficina de Viuda e Hijo de Marín.
- Scalia, Giovanna (1985). *Il viaggio d'andare a Santo Jacopo di Galizia (ms. N. 900-8773 della Bibliothèque Nationale di Parigi)*. En: Scalia, Giovanna, cur. *Atti del Convegno Internazionale di Studi Il Pellegrinaggio a Santiago de Compostela e la Letteratura Jacopea. Perugia 23-25 Settembre 1983*. Perugia: Università degli Studi.
- Serrano, Luciano (1906). *Colección Diplomática de San Salvador del Moral*. Valladolid: Cuesta.
- Serrano, Luciano (1910). *Becerro gótico de Cardaña*. Valladolid: Cuesta.
- Serrano, Luciano (1929). *Cartulario de San Vicente de Oviedo (781-1200)*. Madrid: Aldecoa.

- Serrano, Luciano (1935). *Obispado de Burgos y Castilla primitiva*. Madrid: Instituto Valencia de Don Juan.
- Stones, Alison, Krochalis, Jeanne, Gerson, Paula e Shaer-Crandell, Annie (1998). *The Pilgrim's Guide. A Critical Edition*. 2 vols. Londres: Harvey-Miller Publishers.
- Sulai Capponi, Anna (1989). *Domenico Laffi, Viaggio in Ponente a San Giacomo di Galitia e Finisterrae*. Perugia: Università degli Studi.
- Terrón Barbosa, Lourdes e Anguita Jaén, José María (1997). Nomparr, Seigneur de Caumont, Voiatge a Saint Jaques en Compostelle. *Iacobus*. 3-4, 203-218.
- Vázquez de Parga, Luis, Lacarra, José M.^a e Uría Ríu, Juan (1949). *Las peregrinaciones a Santiago de Compostela*. 3 vols. Madrid: CSIC.
- Vielliard, Jeanne (1984). *Le Guide du Pèlerin de Saint-Jacque de Compostelle*. París: Vrin.
- Vives, José, Marín, Tomás e Martínez Díez, Gonzalo (1963). *Concilios Visigóticos e Hispano-romanos*. Barcelona-Madrid: CSIC.
- Wahlund, Carl e Feilitzen, Hugo von (1895). *Les enfances Vivien. Chanson de geste publiée pour la première fois d'après manuscrits de Paris, de Boulogne-sur-Mer, de Londres et de Milan*. Uppsala: Libraire de l'Université.